

WISE POET, STATE WORKER

A.T.Ayapov

Director of Nukus branch of Uzbekistan State Institute of Arts and Culture, Candidate of Philological Sciences.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14725663>

ARTICLE INFO

Received: 18th January 2025

Accepted: 22nd January 2025

Online: 23rd January 2025

KEYWORDS

Artistic, classical, scientific-philosophical, epic, "Khamsa", science

ABSTRACT

It is said that Alisher Navoi left a great artistic and scientific-philosophical legacy to the nations of the world, to his descendants, and that his role is special in the formation of the Uzbek language as a literary language in world science.

ДАНЫШПАН ШАЙЫР, МЭМЛЕКЕТЛИК ИСКЕР

A.T.Аяпов

Ўзбекистон мамлекетлик кerkem oner xam madeniat instituty Nekis filialy direktory, filiologiya olimlerining kandidaty.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14725663>

ARTICLE INFO

Received: 18th January 2025

Accepted: 22nd January 2025

Online: 23rd January 2025

KEYWORDS

Бадиий, классика, илимий-фалсафий, достон, «Хамса», илм-фан.

ABSTRACT

Алишер Навоийнинг дунё халқларига, ўз авлодларига катта бадиий ва илимий-фалсафий мерос қолдирганлигини, жаҳон илм-фанинда ўзбек тилининг адабий тил сифатида шаклланишида тутган ўрни алоҳида эканлиги сўз этилади.

Ақыллылық пенен сөйле-өз мақсетиңе жетерсең,

Сонда ата душпанды да сен өзиңе дос етерсең.

Данышпан Әлийшер Наўайы жәхән әдебиятының Гомер, Фердаўсий, Низамий, Данте, Шекспир, Пушкин, Шевченко сыяқлы уллы данышпанлары қатарынан орын алып, дунья халықларына, өз әўладларына үлкен әдебий-эстетикалық хәм илимий-философиялық мийрас қалдырды. Егер өзбек халқының әйjemги дәўиринен усы күнге шекемги тарийхына нәзер тасласақ Яссаўий, Беруний, Фарабий, Термизий, Нақшбандий сыяқлы перзентлери көз алдымыздан бирме-бир өтеди. Олардың хәр бири жәхән илим-билим, кerkem әдебий хәм диний мәденияты тарийхында бир өмирге қалған умытылмас тулғалар. Бирақ, Әлийшер Наўайының жәхән илиминде, өзбек тилинің әдебий тил сыпатында қәлиплесиўинде, мамлекетлик хәм жәмийетлик басламаларында тутқан орны өзгеше. Соның ушын да, ол темурий шахзадаларының орынлаўы мүмкин болмаған исти әмелге асырды. Түркий тилдиң әдебий тил сыпатында қәлиплесиўи хәм парсы тили менен қарама-қарсылықтан аман қалыўы, хәтте, жеңип

шығыуында шексиз дәрежеде үлкен роль ойнады. Өзбек халқының жаңа әдебиятына тийкар салып, оның дуньядағы жоқары мәдениетлы халықлар қатарынан орын алыуына үлкен үлес қосты. Оның дәретпелери дәўирге қарап түсленип, түрленбейтуғын, өз баўырына беккем исенимди пайда еткен, инсанды жақсылыққа жетелеўши, қуяш сыяқлы өзинен бәрқулла нур таратып, халқымыз миллий мәнаўиятының көрки болып келмекте. Ол данышпан шайыр сыпатында мәмлекетлик ислерге араласып, мәмлекетти абат ҳәм пәраўан етиў, әдалатлы мәмлекет дүзимин орнатыў ушын гүрести. Наўайы усындай жоқары дәрежедеги ийгиликли ислери менен жоқары да атап өткен тулғалардан кескин ажыралып турады. [1:189]

Әлийшер Наўайы 1441-жылы 9-февральда Хорасан мәмлекетиниң пайтахты Хират қаласында, Ғиясиддинниң шаңарағында дүньяға келген. Ғиясиддин темурийлерге жақын хәмелдарлардан болып, өз дәўириниң абырайлы адамларының бири еди. Оның балалығынан жақын досты Хусайн Байқара Хират тахтын ийелеген соң Наўайыны мәмлекетлик лаўазымларға тарта баслады. Наўайы патша сарайында ўәзир соң бас ўәзир лаўазымларында хызмет көрсетти. Ол уллы сөз шебери болыуы менен бирге мәмлекетти басқарыў қәбилетине де ийе еди. Мәмлекетте хожалық ислерин тәртипке салыў, кәсип-өнер, саўда-сатық ҳәм абаданластырыў ислерин алып барды. Хираттың арқа тәрәпинде Мусалло деген жерде "Наўайы Ихлосия" медресеси, "Жомеъ" мешитин салдырды. Соның менен бирге, Наўайы басшылығында мәмлекет бойлап каналлар, хәўизлер, көпирлер, жаңа саўда дүканлары, бағ-қыябанлар, кәрўан сарайлар, емлеўханалар бой тикледі. [3:17]

XV әсирдиң екинши ярымында Хорасанда әдебият, көркем өнер, илим, улыўма мәдений-экономикалық турмыс гүллеп раўажлана баслады. Бул дәўирлерде Наўайының дәретиўшилиқ ҳәм социаллық қәўендерлигинде Мирқанд, Әбдиразак Самарқандий сыяқлы тарийхшылар, Шайхим Сухалий, Осафий, Сайфий, Хотифий киби шайырлар, Муҳаммед Олим, Султан Махмуд, Хожа Авҳад Муставфийдей астрологлар, Мавлоно Хәким, Мир Ислом Ғазалий, Абулхай, Дәрвешалы сыяқлы шыпакерлер, Бегзед, Қасым Әлий киби художниклер жетилисип шығады. [2:199] Наўайының ўәзирлик хызмети оның жәмийетлик-сиясий ҳәм дәретиўшилиқ ислериниң гүллеп-раўажланыуында айрықша дәўир болды. Бул дәўирде ол мәмлекетлик ислери менен бирге дәретиўшилиқ ислерин қосып алып барды. Солай етип, Наўайының биринши шығармасы "Бадоеўул-бидоя" дийўанын дәретти. Әлийшер Наўайының турмысында 1476-жылы айрықша ўақыя жүз берди. Ол сол жылы парсы-тәжик әдебиятының үлкен ўәкиллериниң бири, уллы данышпан Әбдирахман Жәмий менен жақыннан танысып, оны өзине пир ҳәм устаз деп билди. Бул дослық Жәмий менен Наўайының буннан кейинги ислеринде, сол дәўир жәмийетлик-сиясий ҳәм мәдений турмысында үлкен дәретиўшилиқ әхмийетке ийе болды. Наўайының барлық қайырлы ислеринде Жәмий оған мәнаўий сүйениш, дана кеңесгөй, меҳрибан дос болды. Әлийшер Наўайы өзиниң дәретиўшилиқ хызметинде "Назмұлжавохир" ҳәм 1480-жыллардың ақырларында екинши поэзиялық дийўаны «Наводирун-ниҳоя» ны дәретти. Сол жыллары ол аруз өлшеми бойынша «Мезонул-авзон» илимий мийнетин, Иран патшалары тарийхы бойынша «Тарихи мулуки Ажам» китапларын жазды.

Наўайы ең жақын заманласлары Саийд Ҳасан Ардашер, Ғабдирахман Жәмий, Паҳлавон Муҳаммедлер ҳаққында «Ҳамсатул-лутаҳиййирин», «Ҳолати Саийд Ҳасан Ардашер», «Ҳолати Паҳлавон Муҳаммед» атлы насрий шығармаларын, 1490-1491-жыллары сол дәуир заманында жасап өткен шайырлар ҳаққында «Мажолисун-нафоис» мийнетин дөретти ҳам 1497-1498-жылларда оны және толықтырып қайтадан дүзди. Наўайы барлық поэзиялық дөретпелерин жыйнап 4 дийўаннан ибарат «Ғаройибус-сиғар», «Наводир-уш-шабоб», «Бадоеўул-васат», «Фавоидие-кибар» китапларын жазды. Шығыс әдебияты тарийхында бундай үлкен ҳам қурамалы дийўан Наўайы дөретиўшилигине шекем дүзилмеген еди. Әлийшер Наўайы 1498-1499-жыллары «Лисонут-тайр» дәстанын жазды. Соның менен бирге 1499-жылы әдебий тилдиң қағыйдалары ҳаққында «Муҳокаматул-луғатайн» илимий мийнетин ҳам XV әсир түркий халықларының прозасы бойынша «Муҳабубул кулуб» дөретпесин жазды.

«Ҳамса» шығармасы Наўайы дөретиўшилигиниң бийик шоққысы болып табылады. Ол 1483-1485-жыллар аралығында бес дәстанды өз ишинде қамтыйтуғын 51230 қатардан ибарат «Ҳамса» ны дөретти. «Ҳамса» ны устазы ҳам заманласы Ғабдирахман Жәмий үлкен қуўаныш пенен күтип алды. Дәстанлар түркими Шығыс ояныў дәуирлеринде (XII-XIII ә) пайда болып, XIX әсирге шекем даўам етип, не-не зәбердес шайырлар өз дөретиўшилик күшлерин «Ҳамса» да сынап көрген. Шығыс әдебиятында биринши «Ҳамса» ның авторы Низамий Ганжавий болып, ол өз «Ҳамса»сын дәуир нәпесине көре парсы тилинде дөретген. Көпшилик тарийхий хамсалар парсы тилинде дөретилген болса, ең биринши рет Әлийшер Наўайы түркий тилинде «Ҳамса» дөретип устазы Ғабдирахман Жәмий тилин менен айтқанда, парсыгөй шайырлардың аўзына мөр басып қойды. [4:75]

Наўайы «Ҳамса» сының ишинде көлеми бойынша ең үлкени «Саддий Искандарий» дәстаны болып, ол 7215 бәйиттен ибарат. Дәстанда Иран патшасы Дороньң жуўапларынан ғәзепке минген грек патшасы ҳам тәжирийбели ләшкербасы, ҳәр бир исти алымлар менен кеңесип ис көретуғын Искендер (Александр Македонский) Иранға қарсы урыс баслайды. Бул урыста еки тәрептен миллионлаған әскерлер қатнасуғынлығы баян етилген.

Көркем әдебиятта бундай үлкен урысты сүүретлеў Гомердиң «Илиада», Л.Н.Толстойдың «Урыс ҳам паракатшылық» сыяқлы шығармаларында да көриўимизге болады.

References:

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн биринчи том. Ҳамса. Садди Искандарий. — Тошкент, 1993.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Учинчи том. Ҳазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар. Тошкент, 1988.
3. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Т.: Ўқитувчи, 1993, 158 б.
4. Муллахўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётда тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида). Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. – Т.: 2005.